

5. Дубович І.А. Країнознавчий словник-довідник. – Друге видання. – Львів, 2003. – С. 323-325.
6. Дубович І.А. Сучасні проблеми транскордонного співробітництва// Економіка України в євроінтеграційних процесах// Науковий зб. Спецвипуск 13/ За ред. Проф. С.М. Панчишина. – Львів, 2004. – С. 106-112.
7. Крисаченко В.С. Екологічна культура. – К.: Освіта, 1996. – С. 47-55.
8. Маркович Д. Социальная экология. – М.: Высш. шк., 1991. – С. 154-161.
9. Паламарчук В.О., Коренюк П.І. Економіка природокористування. – Запоріжжя, 2003. – С. 3-17.
10. Салтовський О.І. Основи соціальної екології. – К.: Освіта, 2004. – С. 148-158.
11. Соціальна екологія: Навч. посіб./ За ред. Л.П. Царика. – Тернопіль, 2002. – С. 166-172.

УДК 398.32

Доц. Н.М. Дуда, канд. істор. наук – НЛТУ України

СИМВОЛ ДЕРЕВА У ПЕРВІСНІЙ КУЛЬТУРІ

Присвячено проблемам формування та розвитку культу дерев у первісній культурі. На відомому історичному та етнографічному матеріалі автор розглядає та аналізує існуючі теорії щодо зародження та поширення цього явища.

Ключові слова: первісна культура, дерево, священне дерево, священна діброва.

Doc. N.B. Duda – NUFWT of Ukraine

The symbol of the tree in the primitive culture

The article deals with the issues of forming and developing the tree cult in the primitive society culture. On the basis of the well-known historical and ethnographical data the author has considered and analyzed the existing theories of the origin and development of this phenomenon.

Keywords: primitive culture, tree, the holy tree, the holy woods.

Первісна культура – найдовший період в історії людства. Вона виникла, як відомо, два мільйони років тому і проіснувала до V – IV тисячоліття до нашої ери, а в окремих місцях до XIX ст. нашої ери.

Первісна людина не віддаляла себе від природи, а була тісно з нею пов'язана – природа диктувала людині спосіб життя, а не навпаки. Насамперед це проявлялось у виробничій діяльності, яка спершу обмежувалась збиральництвом і полюванням [2, с. 88-89].

Залежність від природи зовсім не означала, що первісна людина не намагалась зрозуміти і пояснити світ, у якому жила. Для цього вона застосовувала найпростіший спосіб – дивилась на світ як на себе, переносючи свої властивості і відчуття на навколишню дійсність і речі.

Сучасній людині нелегко зрозуміти синкретичність первісної культури і сприймати усвідомлення того, що природа жива у прямому, а не у переносному значенні. Наша свідомість чітко поділила світ на роди, види і підвиди. З дошкільного віку ми розрізняємо людей від тварин, тварин – від рослин, слова – від речей, думки – від емоцій, бажане – від дійсного. Нам непросто зрозуміти стан свідомості, за якої дерева і каміння, ріки і хмари, дощ і вітер є реальними, живими істотами, як і ми, тільки іншими, не подібними до нас, як не подібні до нас тигр, собака, слон, як врешті, ми самі не подібні один до одного. Для первісної людини живучість і спорідненість світу була очевидною. Відмінність між речами означала тільки те, що ці речі можуть мати інші, не-

звичайні (чи надзвичайні), відмінні від людських властивості та можливості: вогонь пече, грім гримить, вода мокра, сніг холодний і т.д. Щобільше – первісна людина вірила у свою здатність впливати на навколишнє середовище магічними засобами: викликати (чи припиняти) дощ, вітер, спеку тощо. Рудименти цієї первісної віри у магічну владу над природою збереглися в обрядах та звичаях багатьох народів світу і чимало з них існують і понині.

Особливе місце серед споріднених людині речей займало дерево. Первісна людина дивилась на дерево і ліс, у якому воно росло, з захопленням і страхом одночасно, оскільки з одного боку, від лісу загрожувала конкретна небезпека, з іншого – ліс давав їжу (лісова дичина, ягоди, плоди дерев), одяг, можливість заховатись від ворогів чи від негоди. Адаптувавшись до лісу, люди навчилися брати від нього все потрібне для життя [3, с. 146].

Аж до 1 ст. н.е. на схід від Рейну простягався Герцинський ліс, величина якого вражала сучасників [1, с. 110]. Залісненими були не тільки традиційні сьгодні території, а й величезні площі, окультурені пізніше. Тому спершу поклоніння відбувалось не стільки окремим деревам, скільки лісам, гаям. Явище це сягнуло в окремих регіонах XX ст., хоча джерела й коріння його, безперечно, у первісній культурі. На важливості "детально дослідити поняття, на яких базується поклоніння деревам і рослинам" вказував ще Д. Фрезер у своїй знаменитій "Золотій гілці" [1, с. 112]. У різні часи до цієї проблеми звертались такі відомі вчені як Е. Тейлор, В. Маннхардт, Д. Зеленін, Л. Штернберг, В. Пропп, В. Топоров, І. Огієнко, С. Токарев та ін.

Більшість дослідників вважає, що властивості і можливості дерева в уявленні первісної людини зведені до класичної ідеї про дерево, у якому живе божество, що час від часу прорікає віщування [5, с. 374]. Дикун вірить, що вони (дерева) мають душі, подібні до його власної, і відповідно поводяться з ними [1, с. 112].

У багатьох народів світу існують легенди, згідно з якими саме у деревах зароджується насіння життя. Так, зокрема, у скандинавських віруваннях зародки всього живого, у тому числі й людини, зберігаються у ясені [1, с. 115].

Відомий дослідник язичництва древніх слов'ян Б.А. Рибakov вважав, що священні дерева і святі гаї були своєрідним розрядом культових місць, де храмові відповідали гай чи поляна у лісі, фресковим зображенням божеств – окремі шановані дерева чи дерева-ідоли [4, с. 209]. Віра у те, що саме у лісах та гаях, де затишно і спокійно, далі від людей живуть боги, була характерною практично для всієї первісної культури. Е. Тейлор писав: "Для прихильників культу дерев не існує ніякої різниці між священним деревом і священною дібровою. Дерево може служити чимось на зразок сцени чи вівтаря, зручних для жертвоприношень якійсь духовній істоті" [5, с. 375]. Д. Фрезер стверджував, що деревам і гаям поклонялись і слов'яни-язичники, і древні литовці. Культ дерев був поширений у древній Греції та Італії. На Форумі у Римі до імператорських часів поклонялись священному фіговому дереву Ромула. За цим деревом вгадували майбутнє: досить було йому трохи прив'язати як тисячі людей охоплювала паніка [1, с. 111]. Нерідко священні діброви були звичайними полянами чи розчищеними ділянками лісу з кількома деревами, на

яких у колишні часи розвішувались шкури принесених у жертву тварин. У самому центрі стояло священне дерево, яке затінювало собою все навколо [1, с. 112]. Священні гаї, місця здійснення обрядів і молінь були добре відомі народам Близького Сходу, античним грекам та римлянам, які вплинули на розвиток культури та обрядність кельтських, германських та слов'янських племен. Ці діброви розглядались як природні святилища, де відбувались релігійні обряди, приносились жертви [3, с. 146].

В.Я. Пропп виділяв два різновиди обрядів, пов'язаних з деревами: 1) обряди з живими ростучими деревами і 2) з деревами, зрубаними і принесеними з лісу в поселення [6, с. 60].

В обрядах і повір'ях європейців найчастіше фігурують такі дерева як дуб, береза, бук, ялина, а також липа, ясен, вільха, осина, верба, лавр, калина та ін. Простежується також залежність від географічних умов і традицій народу. "Такі дерева як дуб, бук, липа і подібні вважались незвичайними, бо їх любили боги і жили на них... Персоніфікація дерев у казках, піснях, поговірках дуже поширена," – писав Д.К. Зеленін [7, с. 12].

Подібне щодо українців стверджував Іван Огієнко: "древопоклонство, цебто поклонення "ращеніям" було в нас загальним, гаї та дерева були в нас священними, але про наш культ древопоклонства знаємо мало" [8, с. 52].

Особливе місце в обрядах і повір'ях, пов'язаних з деревом, займав дуб. Шанування саме цього дерева виводять насамперед з його фізичної природи: високого могутнього стовбура, довговічності, міцної деревини [3, с. 147]. Саме дубові гаї вважались місцезнаходженням богів, яким під найстарішими дубами приносили жертву [9, с. 135].

Слід також відзначити, що практично в усіх давніх культурах з дубом пов'язувались наймогутніші боги: Зевс, Юпітер, Тор чи Донар (у германців), Перун (у давніх слов'ян). В українців дуб був особливо священним деревом, втіленням Світового Дерева-Прадуба, яке росте у вирії. У давнину дуба рубали тільки з дозволу волхвів [9, с. 134].

Щодо інших дерев, то в особливій пошані, зокрема у східних слов'ян, була береза – символ чистоти та родючості. В етнографічній літературі є чимало описів обрядів з цим деревом: поклонялись як живій березі безпосередньо у лісі, так і свіжозрубаному дереву, принесеному у село; як оберіг березу часто садили біля хати [6, с. 192; 9, с. 131]. Саме береза, урочисто принесена з лісу, виконувала роль "майського дерева" [3, с. 148]. Колективний, общинний характер обрядів, пов'язаних з "майським деревом", свідчить про давність цього звичаю. Зимовим аналогом майського дерева з XVIII ст. стала ялинка – новорічне чи різдвяне дерево. Сьогодні більшість дослідників вважає, що ялинка у звичному для нас вигляді стала розповсюджуватись у XVIII столітті з берегів верхнього Рейну, насамперед з Ельзасу [3, с. 149].

У багатьох народів пошкодження священних дерев розцінювалось як святотатство і суворо каралось. Так, для багатьох племен східної Африки зрубати священну кокосову пальму прирівнювалось до матеревбивства, адже це дерево дає людям життя і їжу, як мати своїй дитині [1, с. 112]. Кельти у того, хто насмілювався здерти кору з дерева у священній діброві, вирізали пу-

пок і прибивали цвяхами до пошкодженої частини дерева, а потім крутили навколо дерева доти, доки кишки повістю не намотувались на стовбур [1, с. 111]. Покарання явно було направлене на те, щоб замінити пошкоджену кору. Не можна було зрубати навіть гілку зі священного дерева (найчастіше дуба), оскільки вважалося, що за це можна позбутись частини свого тіла [1, с. 111]. Ще на початку XX ст. етнографи фіксують у європейських народів звичай простити наперед прощення у дерев, які визначались для рубки [1, с. 114]. У деяких випадках прощення просили не у самих дерев, а у богів чи духів, що їх населяють.

Депо пізнішим за часом видається нам звичай погрожувати дереву чи його духові у випадку неврожаю. Так, в українців, як і у багатьох інших народів, існував такий звичай: "як садовина не родить на Святий Вечір дідусь беруть сокиру та й ідуть до груші або до яблуні, та й нахваляються, що рубатимуть: Як не родитимеш, то зрубаю і в піч уметаю, а попіл на вітер порозпускаю! – Дак воно злякається та й родить" [8, с. 53-54]. У цьому звичаї спостерігаємо уже не страх перед невідомою силою дерева, а усвідомлення людиною власної сили і влади над природою.

Дендролатрія первісної людини базувалась на тому, що світ загалом і дерева зокрема уявлялись їй одухотвореними і для первісної людини дерево служило чимось на зразок сцени чи вітваря, зручним для виставлення приношень якійсь духовній істоті [5, с. 375]. Первісна людина сприймала дерево або як тіло духа, або хоча б як його пристановище, при цьому дерево природно сприймалося як жива істота, з якою й обходитись треба було як з живою істотою. "Духи дерев і дібров, – писав Е. Тейлор, – заслуговують на нашу увагу, будучи нерозривно пов'язаними з первісною анімастичною теорією природи. Це особливо очевидно на тій стадії людської думки, коли індивідуальне дерево розглядають як свідому уособлену істоту і приносять їй поклоніння і дари" [5, с. 372]. У численних подібних віруваннях духи знаходять прихисток переважно у високих величних деревах з великими розлогими кронами. Іноді духи живуть тільки у певній різновидності дерев. За бажаннями духи можуть покинути дерево. Дух дерева володіє великою чи значною (часто тільки певною) силою: він може насилати дощ і сонячне світло, робити плодовитими тварин і наділяти потомством жінок. У деяких європейських народів, зокрема і в українців і до сьогодні побутує звичай виганяти худобу на пашу гілкою верби, освяченою на Вербну неділю, а на Зелені свята прикрашати будинки гілками дерев – "замаювати".

Чимало народів (у тому числі й українці) мали звичай садити дерева на могилах – у нас це переважно калина, явір верба, – для того, щоб придати духові померлого силу і тим самим врятувати його тіло від розкладу. Д. Фрезер наводить подібний приклад щодо китайців, де дерева, які ростуть на могилах іноді ототожнюються з душами померлих. Коли таке дерево з тих чи інших причин рубують, то духа попередньо просять покинути дерево [1, с. 116].

У цьому давньому культі і слід, мабуть, шукати джерела вірувань у те, що всі види дерев, кущів, рослин, трав (крім сухих) мають свої душі, а також звичай звертатися до цих духів з молитвою [1, с. 112]. Щодо сухих дерев, то

воно втрачає свою силу і стає, за народними віруваннями, сховищем нечистої сили, – в дуплі сухої верби чи сухої груші завжди замешкають чорти [8, с. 57].

Д.К. Зеленіну належить ідея звести усю різноманітність вірувань та звичаїв, пов'язаних з деревами до єдиного джерела – своєрідного "рослинного тотемізму", коли "у ролі тотемів дерева вважались духами-покровителями певного колективу людей – клану, роду, а після – сім'ї" [7, с. 73].

Чимало дослідників вбачали в культовому ставленні до дерев переважно аграрну магію, а саме: намагання передати землі плодоносну силу дерева – берези, верби, дуба і под. Так, зокрема, вважав і В.Я. Пропп, який одночасно розглядав дерево як уособлення померлого предка [6, с. 62].

Більш аргументованою видається точка зору С.А. Токарева, який вважав, що повір'я, пов'язані з деревами надзвичайно чисельні і різноманітні – вони є у всіх народів, але по суті, зведені до однієї ідеї: дерево – жива істота, антропоморфна чи зооморфна. Він виділяв серед дерев: дерево-двійник людини, що розділяє її долю; дерево – вмістилище душі; дерево – тотем; дерево – місце перебування духа; дерево – фетиш; дерево – носій плодоносних сил, які посиляють урожай; дерево – носій еротичної потенції; дерево – оракул; дерево – осердя рушійних сил та багато іншого; серед духів і душ дерев: душу дерева, здатну відділятися від нього (дріада) або невіддільну (гамадріада); дух дерева, що карає за нешанобливе до нього ставлення, за спробу його зрубати [3, с. 157].

Вшанування дерева не було статичним, навіть у період первісної культури простежується складний і тривалий процес його розвитку – від обожнювання безпосередньо самих дерев до вшанування і поклоніння духам (чи душам), які у них побутують. З часом уявлення про місце і роль дерева звелись до універсальних міфологічних понять "світового дерева" (*arbor mundi*), "дерева життя", "дерева пізнання", "дерева смерті". Але, цілком очевидно, що така міфологізація дерев відповідає порівняно пізньому рівневі розвитку суспільної свідомості, де на стадії існування древньосхідних держав [3, с.156-157]. Первісна свідомість не знала таких узагальнень і сприймала священне дерево чи діброву буквально священними, наділяючи їх реально незвичайними, божественними властивостями.

Роль і значення дерев у житті людей з часом зовсім не зменшились, а тільки змінились – у трансформованому вигляді пережитки первісних деревних культів дійшли і до наших днів: садіння дерев на ознаменування якоїсь події, урочисте закладання парків і скверів, новорічна ялинка, та й, врешті, переконання більшості людей у тому, що коли ти посадив хоча б одне дерево, то не даремно прожив життя – у всьому цьому живе дух давньої віри у могутню і чудодійну силу дерева, віри, що народилась тисячі років тому на зорі людської культури і цивілізації.

Література

1. Фрээр Дж. Дж. Золотая ветвь. – М.: Изд-во политической литературы, 1984.
2. Дейвіс Н. Європа. Історія. – К.: Основи, 2002.
3. Токарев С.А., Филимонова Т.Д. Обряды и обычаи, связанные с растительностью.// Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. – М.: Наука, 1983. – С. 145-160.

4. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1987.
5. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М.: Изд-во политической литературы, 1989.
6. Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. – Ленинград, 1963.
7. Зеленин Д.К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. – В кн.: Труды Ин-та антропологии, археологии, этнографии. – М. – Л., 1937, т. 15, вып. 2, этнограф. серия 5.
8. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: "Обереги", 1992.
9. Войнович В. Українська міфологія. – К.: "Либідь", 2002.

УДК 712.253

Асист. Р.Б. Дудин – НЛТУ України

ДЕРЕВА-ДОВГОЖИТЕЛІ – ВЕЛИЧНІ СИМВОЛИ ПРИРОДИ

Розглядається роль старовікових дерев як унікальних пам'яток природи, відмічено окремі найстаріші дерева в Україні та за кордоном. Серед насаджень старовинних парків Львівської області виділено дерева-довгожителі і зазначено їх основні таксаційні показники – вік, діаметр, висоту. Сформульовано також принципи положення щодо оптимального використання паркових насаджень і шляхи збереження цінних дерев.

Ключові слова: дерева-довгожителі, парк, ботанічний сад, алея.

Assistant R.B. Dudyn – NUFWT of Ukraine

Trees-long-livers – majestic symbols of nature

In the article the role of oldest trees is examined as unique memories of nature, the separate more oldest trees are marked on Ukraine and abroad. Among planting of age-old parks of the Lvov region it is selected trees-long-livers and their basic indexes fixedness the price are marked – age, diameter, height. Positions in relation to the optimum use of the park planting and ways of saving of valuable trees of principle are formulated also.

Keywords: trees-long-livers, park, botanical garden, avenue.

В українського поета Є. Гуцала є такі рядки:

Словник природи – золота скарбниця,
Словник природи – невичерпний зміст,
Довершеність сюжетних композицій,
Краса і врода семантичних гнізд.

Саме під час спілкування з природою, на думку поета, можна досягнути все її багатство, красу і велич. І саме старі величні дерева-старожили, які зростають як у природних лісах, так і в рукотворних парках, несуть на собі відбиток багатьох поколінь і свідчення про минуле.

У біологічних науках деревні породи характеризуються найбільш тривалим життєвим циклом, який може вимірюватися сотнями і навіть тисячами років. Вченими-дендрологами наводиться велика кількість прикладів на підтвердження цього факту. Наприклад, А. Швиденко і О. Данілова (2001) стверджують, що найбільш довговічними є тропічні дерева – драконове дерево, баобаб, які доживають до 6000 років; кипарис і ліванський кедр – до 2000 років. Відзначається, що найстарішим деревом на планеті є сосна довговічна, яка росте в горах Сьєра-Невада і налічує 4600 років [5].

Відомо, що найбільш довговічним деревом в Україні вважається тис ягідний. Вік цього релікта може досягати чотири тисячі років. У нашій країні